

Summary. *Pusvit I. Dialect features of Serednyonaddniproshchyna in the epistolary of Ivan Nechui-Levitskyi.* The article examines Nechui-Levitsky's epistolary heritage. It singles out a number of the serednyonaddnipryanskiy dialect features of the writer's idiostyle. The attention is paid to the active participation of the author in the discussions of his time on the necessity of the Ukrainian language standardization. The article also reveals the writer's negative attitude to the Galician dictionary. The article examines Nechui-Levitsky's deep understanding of the importance of dialect elements in the Ukrainian language, because the writer appreciated their role in the formation and function of the Ukrainian language. This phenomenon explains the usage of a number of phonetical and grammatical peculiarities which still remain typical for serednyonaddnipryanskiy dialect

Key words: correspondence, discussion on language, zhelehivka, linguistic standardization, literary norm, dialect features, dialect of Serednyonaddnipryanshchyna, individual style.

УДК 811.161.2'282

Тетяна ЩЕРБИНА

СПЕЦИФІКА ПРИСЛІВНИКІВ У ТВОРАХ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

У статті проаналізовано семантику й структуру первинних прислівників і їхніх дериватів та вторинних утворень, що постали внаслідок адвербіалізації відмінкових форм іменних частин мови, у творах І. С. Нечуя-Левицького. Досліджено особливості функціонування адвербіативів, звернено увагу на частотність використання. Розмежовано літературні загальноновживані прислівникові форми, адвербіативи, засвідчені лексикографічними працями як розмовні лек-

семи та діалектні прислівники. У межах говіркових номенів розглянуто лексичні, семантичні, граматичні й фонетичні діалектизми.

Ключові слова: адвербіативи, означальні прислівники, обставинні прислівники, адвербіалізація, розмовні лексеми, діалектні слова.

Постановка проблеми. Фіксація й докладний аналіз діалектних морфологічних явищ є одними з актуальних в українському мовознавстві. Не менш важливою є проблема використання засобів народної мови в художніх творах письменників, творчість яких, з одного боку, є зразком літературної мови, а з іншого – відбиває специфіку народної мови. Доцільність використання діалектних явищ тим чи тим письменником безсумнівна, однак усі дослідники цієї проблеми (С. П. Бевзенко, Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко, О. І. Єфімов, І. С. Бацій, С. А. Врубель, Т. В. Назарова, Б. А. Шарпило зауважують, що використання діалектних слів має бути обережним, стилістично виправданим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальновідомо, що літературна й діалектна форми мови перебувають у тісному взаємозв'язку, хоча на різних етапах суспільного розвитку ці відношення виявляються неоднаково [2, с. 103]. У словниковому складі літературної мови віддзеркалено лексичні, фонетичні, граматичні особливості діалектної мови, зокрема середньонаддніпрянського говору, представником якого був І. С. Нечуй-Левицький. Критично оцінюючи його творчу спадщину, історики мови звертають увагу на стилізацію мови творів письменника, часом і надмірну, «під народну мову» [8, с. 237]. О. Г. Муромцева відзначає ретельність Івана Семеновича в доборі художнього слова і зауважує, що, використовуючи новотвори чи відшукуючи рідкісні в народній мові слова, письменник прагнув відповідності цих лексем «законам, нормам, духові народної мови» [6, с. 158]. Л. І. Мацько підкреслила, що І. С. Нечуй-Левицький «постійно закріплював, утверджував і тим самим посилював та поширював наддніпрянський живомовний тип народної мови, який ставав загальнонаціональним» [5, с. 239].

Діалектну основу творів І. С. Нечуя-Левицького досліджував І. Г. Матвіяс, який вбачав у мові прози прози письменника чіткі риси середньонаддніпрянського говору [4, с. 64]. Аналіз мови художніх творів І. С. Нечуя-Левицького та його епістолярної спадщини здійснила Г. І. Мартинова, яка засвідчила широке використання

письменником середньонаддніпрянських діалектних рис – фонетичних, лексичних, граматичних форм [3]. З'ясуванню кореляції характерних рис середньонаддніпрянського говору й мови прозових творів І. С. Нечуя-Левицького, зумовленості ідіолекту письменника середньонаддніпрянським говором присвячено дослідження Є. М. Пилипенка [7]

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми.

Специфіка функціонування у творах І. С. Нечуя-Левицького прислівникових форм не була об'єктом докладного вивчення, у чому й полягає **новизна й актуальність** нашої розвідки.

Мета пропонованої статті – проаналізувати структуру й семантику, а також специфіку функціонування й лінгвістичний статус прислівників у художній спадщині І. С. Нечуя-Левицького. Матеріал вивчення становлять 765 прислівників, засвідчених у повісті «Бурлачка»; увагу зацентровано на первинних займенникових прислівниках, їхніх дериватах та вторинних утвореннях, що постали внаслідок адвербіалізації відмінкових форм самостійних частин мови. Прийменниково-відмінкові конструкції з обставинним значенням не були об'єктом аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз лексем, що належать до лексико-граматичного класу прислівників, засвідчує широке використання письменником літературних форм адвербіативів. Найпоширеніші з-поміж них – означальні прислівники (67% слів), рідше вживані обставинні прислівники (33% лексем).

Обставинні прислівники в повісті «Бурлачка» представлені кількісно невеликою групою лексем на позначення часу: *Михалчевська зроду не прийме її в свою хату* (с. 254)⁹, *Не вбивайтеся, мамо, заздалегідь* (с. 243), ... *вряди-годи тією стежкою йшли молодиці та дівчата* (с. 260), ... *щопразника, щонеділі вона ходить до церкви* (с. 262), ... *вона полюбила Василю одразу* (с. 198).

Прислівники місця, що позначають просторову локалізацію дії або стану, представлені в повісті лексемами з семантикою неточної локалізації дії чи стану: ... *уляділа хустку, що манячила далеченько над Боровицею* (с. 237), *недалечко сиділа купа хлопців* (с. 233), *недав-*

⁹ Тут і далі покликання покликання на сторінки подаємо за джерелом: Нечуй-Левицький І. С. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Том 2: Микола Джеря; Бурлачка, Кайдашева сім'я; Шевченкова могила; Нарис; Афонський проїдисвіт; Оповідання; На Кожум'яках; П'єса / Упоряд. та авт. приміт. Н. Є. Крутікова. – 518 с.

но прийшла звідкільсь на заводи (с. 218), ми сьогодні в пана, а завтра деінде (с. 139).

Спорадично трапляються прислівники причини й мети, які в літературній мові становлять кількісно обмежену групу слів: закричала Марія спересердя (с. 215), співають навмисне проти мене (с. 191), виставляв напоказ свій крам (с. 131).

У межах означальних прислівників найпродуктивнішими в досліджуваному тексті є прислівники способу дії. Засвідчено похідні від форм прикметників на -о: ... несамовито вскочила в залу (с. 178), ... сказав парубок насмішувато (с. 226), ... сказав пан до Лейби вже зовсім не фамільярно (с. 130), ... Михалчевський щільно притулювся до Мининих широких грудей (с. 241), Одарка ... перев'язала собі хустку наново на голові (с. 140). Використовує письменник адвербіалізовані форми іменників і прикметників у формі родового відмінка з прийменниками й без них: Василина й Марія поспинались рачки (с. 211), він згорда одказує мені (с. 201), парубки ... тільки скося поглядали на смушеві шапки (с. 132), складемо заробіток докупи (с. 217); форми знахідного відмінка – ... гукнув вслід Василь (с. 124), чорна свита, накинута наопашки (с. 205), Василина... впала навзнак (с. 250).

Специфіку використання письменником прислівників становить висока частотність уживання порівняльно-уподібнювальних адвербіативів, утворених від іменників у формі орудного відмінка однини чи множини: вскочила в залу й стовпом стала (с. 178), товсті коси зміями вились поміж квітками (с. 130), покотом полягали на полах (с. 195), парубки проводили ватагою Василину (с. 243), ... обидва вони крутились кружком (с. 241), Одарка не видержала та й кинулась протовпом через залу (с. 161), Василина кинулась прожогом у покої (с. 177), рів закручувався дугою вище балки (с. 220), сльози сипались горохом (с. 201), ... вона то плавала лебедем, то йшла павою, то пурхала метеликом, то линула ластівкою (с. 209). Часто використовує автор повісті прислівник слідком: Василина перескочила слідком ... (с. 245), ... за мною, молодого, слідком іде сім кіп хлопців чередою (с. 204), ... за нею слідком погнались чотири пари паничівських очей... (с. 155). Привертають увагу адвербіалізовані іменники зі значенням сукупності – тічка, ватага, валки, рій, купа: за нею тічкою бігають всі бурлаки (с. 243), ... люди валками йшли і їхали проз Василину (с. 251), за нею роєм вились бурлаки (с. 220), ... роєм об-

ступили Василю (с. 249), чорнили смушеві бурлацькі шапки цілою купою (с. 217).

Зрідка трапляються в повісті «Бурлачка» відприкметникові й відзайменникові префіксально-суфіксальні прислівники з конфіксом *по-...-ому*: шум, регіт, жарти – все було якось *по-празниковому* (с. 117), всі були прибрані *по-празниковому* (с. 161), вона грубо, *по-мушціському* говорить (с. 169), поводився з мужиками *по-простацькому* (с. 188).

Якісно-означальні прислівники, що вказують на якісну ознаку іншої ознаки (процесуальної або статичної), у тексті аналізованої повісті представлені відприкметниковими дериватами на -о: *глухо шуміла під помостом вода* (с. 191), всі вони дуже *неласкаво* поглядали на Василю (с. 136), очі блиснули *гордо, хижо й сміливо* (с. 128), заговорив до неї *тихо й ласкаво* (с. 138). Використовує письменник і зменшувально-пестливі форми якісно-означальних прислівників: *санки тихенько* всунулись у двір (с. 157), *встала й тихесенько* пішла слідом (с. 203), *Василина легенько* нагнула голову (с. 157), *Михалчевська любенько* побалакала (с. 256).

З-поміж кількісно-означальних прислівників, що виражають різну міру чи інтенсивність вияву ознаки, найчастотніший адвербіатив зовсім: *...здорові черешні та груші зовсім* закривають білі хати (с. 113), *густе гілля зовсім* позакривало хати (с. 114), *Уся Комарівка зовсім* потонула в садках (с. 114), *Густі сливи зовсім* закривають її своїм гіллям (с. 114), *... надворі стало зовсім* поночі (с. 123). Поширений у тексті повісті й прислівник *трохи* та його похідні: *жид потроху* сьорбав гарячий чай (с. 129), *заробляла потроху* та й насправляла (с. 198), *він трошки* злякався (с. 169).

Крім зазначених вище лексем, у повісті «Бурлачка» трапляються й не відтворені в тлумачних словниках номени: *Я не роблю на зря нічого* (с. 241); засвідчено один прислівник, який у «Великому тлумачному словникові сучасної української мови» представлено з позначкою «діалектне»: *зумисне* «навмисне» [1, с. 483]: *Довгі кінці од кожної штуки зумисне* були порозвішувані до самого долу (с. 131). Кілька прислівників, використаних І. С. Нечуєм-Левицьким в аналізованому творі, цей словник фіксує з ремаркою *розм.: спохвату* «дуже швидко, поспішаючи» [1, с. 1376], *знестямки* «не тямлячи нічого, розгубившись» [1, с. 472], *навздогінці* «вслід за тим, що віддаля-

ється» [1, с. 703], *бігцем* «підтюпцем, швидко» [1, с. 79], *запанібрата* «як з рівним, запросто» [1, с. 410], *хваськома* «поспіхом» [1, с. 1558], *перегодя* «трохи згодом» [1, с. 905], *багацько* «у сполученні з вищим ступенем порівняння – значно» [1, с. 54]. Використовуючи названі адвербіативи, письменник підкреслює, увиразнює характер персонажів, їхні індивідуальні особливості, душевний стан: *Василина ... спохвату на перелазі загубила торбу з хлібом* (с. 117), *...вилетіла знестямки на фургон* (с. 117), *Одарка з Яриною бігцем побігли до комори, хваськома набрали сиру, масла і яєць* (с. 140), *Марія думала, що вона багацько краща за Василю* (с. 229). На нашу думку, зазначені лексеми репрезентують мовні особливості рідної авторові повісті говірки. Їх засвідчено і в сучасних записах діалектних текстів з говірок Черкащини: *Поб'іг б'ідцем до двору / кон'і заїр'аг / та поїїхав у Мак'ійівку по чужний л'іс* // (с. Будо-Макіївка Смілянського р-ну Черкаської обл.), *То багацько б'ілише треба йд'їец' на налісники* (с. Домантове Золотоносського р-ну Черкаської обл.), *Перегод'а зробим усе / ни все зразу / бо вже німа т'ой і сили* (с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну). Як зауважують мовознавці, «ремарку розм. використовують біля літературного слова, уживаного в усній мові та в мові персонажів художньої літератури і побутовому щоденному спілкуванні» [1, с. 63] й акцентують на тому, що термін «розмовна лексика» складний і неоднозначний, тому слова, які ним позначені, потребують ще й стилістичної ремарки, що вказувала б на зв'язок із субмовою, ареальним уживанням.

Частина лексем, засвідчених у повісті «Бурлачка», виявляють говіркові особливості щодо семантики. Наприклад, прислівник *незручно*, утворений від прикметника, що в літературній мові вживається зі значенням «який створює труднощі у використанні, для перебування у ньому»; «ніяково» у функції присудкового слова (*Мені стало незручно*), І. С. Нечуй-Левицький використовує з семантикою «абияк, поспіхом»: *Василина витерла незручно руками стакани і ненароком повернулася до дзеркала* (с. 137): відомий у літературній мові прислівник *навіки* «назавжди», у повісті вжито зі значенням «дуже»: *Василина перелякалася навіки, хапала все зі стола* (с. 144).

Вважаємо, що діалектна специфіка виявляється й у використанні письменником форм ступенів порівняння прислівників, утворених від прикметників зі значенням абсолютної ознаки: ...

музики загули глухіше під густими дубами (с. 117); від обставинних прислівників зі значенням часу: ... піді передніше по горілку (с. 213), передніше випили по чарці паничі (с. 156). Виявом діалектних рис пояснюємо вживання прислівників у відмінкових формах: *Забудеш, кудю до Василича ходити* (с. 240), ... *спустила поділ дуже низько, по-панській* (с. 235).

В аналізованому тексті засвідчено й фонетичні говіркові риси: *закрили од його те лице, що вперве на віку так уразило його серце* (с. 223), ... *нігде дітись, нема куди голови прихилити* (с. 237). Типовим для сучасних середньонаддніпрянських говірок є збереження звука [o] (<*o) у прийменнику-префіксі **од** без приставного **в** [3, с. 506]: ... *одразу втіймав очима лице...* (с. 223).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, специфіка використання І. С. Нечуєм-Левицьким прислівників у повісті «Бурлачка» виявляється в переважанні означальних адвербіативів, зокрема способу дії; уживанні прислівникових форм, не властивих літературній мові. Кваліфікувати однозначно такі лексеми як розмовні, просторічні чи діалектні можна буде тільки після докладного аналізу рукописних текстів автора, а також записів із рідної письменникової говірки, що й становить перспективу подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бирик С. Стильова розмовна норма та розмовна лексика / С. Бирик // *Культура слова*. – № 74. – К. : Вид. дім Д. Бураго, 2011. – С. 59–65.
2. Гуйванюк Н. Діалектний текст як лінгвокогнітивна одиниця / Н. Гуйванюк, Н. Руснак // *Українська мова*. – 2003. – № 2. – С. 102–109.
3. Мартинова Г. Середньонаддніпрянські діалектні риси в мові творів І. С. Нечуя-Левицького / Г. І. Мартинова // *Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість* : Збірник праць Всеукраїнської наукової конференції. – Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2008. – С. 505–511.
4. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови / І. Г. Матвіяс. – К., 1998. – 162 с.
5. Мацько Л. Художня мовотворчість і наукова діяльність І. Нечуя-Левицького в історії української літературної мови / Л. І. Мацько // *Українська мова в освітньому просторі: навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр»*. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 239–249.

6. Муромцева О. Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови / О. Г. Муромцева // З історії української літературної мови. Вибрані праці. – Х., 2008. – С. 149–161.

7. Пилипенко Є. М. Діалектне джерело мови прозових творів Івана Нечуя-Левицького : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01. / Є. М. Пилипенко. – К., 2011. – 19 с.

8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

2. Нечуй-Левицький І. С. Твори: В 3 т. – К. : Дніпро, 1988. – Том 2: Микола Джеря; Бурлачка, Кайдашева сім'я; Шевченкова могила; Нарис; Афонський проїдисвіт; Оповідання; На Кожум'яках: П'єса / Упоряд. та авт. приміт. Н. Є. Крутікова. – 518 с.

Одержано редакцією 15.01.2014 р.

Прийнято до публікації 27.01.2014 р.

Анотація. *Щербина Т. Специфика наречия в произведениях Ивана Нечуя-Левицкого. В статье проанализировано семантику и структуру первичных наречий и их дериватов и вторичных образований, которые появились в результате адвербиализации надежных форм именных частей речи, в произведениях И. С. Нечуя-Левицкого. Исследованы особенности функционирования адвербиативов, обращено внимание на частотность использования. Разграничены литературные общеупотребительные формы наречий, адвербиативы, заверенные лексикографическими трудами как разговорные лексемы и диалектные наречия. В рамках речитативных номенов рассмотрены лексические, семантические, грамматические и фонетические диалектизмы.*

Ключевые слова: *адвербиативы, определительные наречия, обстоятельственные наречия, адвербиализация, разговорные лексемы, диалектные слова.*

Summary. Scherbyna T. *Specificity of adverbs in Nechuy-Levitsky novels.* The article analyzes semantics and structure of primary adverbs and their derivatives and secondary formations which arose as a result of adverbilazation of case forms of nominal parts of speech in I. C. Nechuy-Levizkiy novels. The peculiarities of adverb functioning are researched, the frequency of usage is paid attention to. Literary widely used adverbial forms, adverbatives notified by lexicographic works as speech lexemes and dialectic adverbs are singled out. Lexical, semantic, grammatic and phonetic dialects are surveyed within dialectic nomens.

Key words: adverbatives, attributive adverbs, adverbial modifiers, adverbilazation, speech lexemes, dialectic words.

УДК 811.161.2

Людмила ЛОНСЬКА

РОЛЬ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО В СТАНОВЛЕННІ ЛЕКСИЧНИХ НОРМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті проаналізовано роль І. С. Нечуя-Левицького в становленні лексичних норм сучасної української літературної мови, зокрема виявлено пріоритетні засади письменника на шляху розвитку лексичної системи української мови. Описано варіантні форми лексем, ужиті письменником, та з'ясовано, які з них стали нормативними в літературній мові. Виокремлено низку положень, що засвідчують ту важливу роль, яку відіграв письменник у розвитку лексичної системи, довівши її самобутній характер, зокрема вживання ним українських відповідників замість іношомовних слів (передовсім російських), широке використання семантичних синонімів, вживання слова у властивому йому значенні в певному контексті, збагачення лексики словотвірними засобами, розмежування значен-